

NOWE FORMACJE PRZYMIOTNIKOWE Z PRZYROSTKIEM *-OWY*

Niewątpliwym przejawem tendencji do skrótu jest pojawienie się w najnowszej polszczyźnie formacji wprawdzie rozbudowanej, lecz w stosunku do jej synonimicznego odpowiednika i tak znacznie krótszej. Chodzi tu o przymiotniki tworzone przyrostkiem *-ow* od rzeczowników zakończonych na *-ość*, np. *poprawnościowy*. H. Kurkowska pisze: „W wielu przypadkach przymiotniki te dają się zastąpić tylko dłuższymi wyrażeniami, często rozbudowanymi całymi zdaniem¹”. Interesujące jest w tworzonych tak przymiotnikach powtarzanie się wykładników formalnych przymiotnika: *przyjem-n-ości-owy*, których wartość i wzajemny stosunek układa się różnie w sporej już dziś grupie tak tworzonych wyrazów. Pojawiły się te przymiotniki w wieku XIX. Słownik Lindego notuje tylko jeden przykład: *wartościowy*. W artykule *Z powodu „szybkościowców“ czyli „domów szybkościowych“* W. Doroszewski stwierdza: „W nazwie *szybkościowiec* znamienne dla chwili dzisiejszej jest to, że podstawą nazwy jest przymiotnik *szybkościowy* utworzony formantem *-owy* od rzeczownika na *-ość*. Przymiotniki takie, obok przymiotników tworzonych od rzeczowników na *-anie*, *-enie*, jak *szkoleniowy*, *ćwiczeniowy*, *zmaganiowy* — używane są dziś dość często. Inna rzecz, że nie jest to *novum* absolutne, raczej są to objawy upowszechnienia tendencji, której zapowiedzi dadzą się dostrzec i w epokach dawniejszych². H. Gaertner w swojej *Gramatyce współczesnego języka polskiego*, omawiając słowotwórstwo przymiotników w dziale opisującym twory na *-owy*, informuje, że przymiotników takich, jak *całościowy*, *czynnościowy*, *dążnościowy*, *jakościowy*, *objętościowy*, *wartościowy* bez przykładów ludowych i staropolskich jest około 50³. Nie umieszcza ich jednak w żadnej z wyróżnionych szesnastu grup znaczeniowych.

Ilość tak tworzonych przymiotników stale rośnie. Wypływa to z pewnością z wielkiej produktywności formantu *-owy*. „Wielofunkcyjność np. przymiotnika *młodzieżowy*, piętnowanego jeszcze w r. 1934 na łamach

¹ H. Kurkowska, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*. Wrocław 1954, s. 96.

² W. Doroszewski, *Z powodu „szybkościowców“, czyli „domów szybkościowych“* [w:] *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa 1962, s. 259.

³ H. Gaertner, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Lwów—Warszawa 1938, s. 349.

Poradnika Językowego, tłumaczy się szeroką stosowalnością suf. *-owy*, jego nieograniczoną we współczesnej polszczyźnie łączliwością z różnorodnymi podstawami twardo- i miękko tematowymi, konkretnymi i abstrakcyjnymi aż do abstraktów dewerbalnych włącznie: *zwykłowy, wysokościowy, pobytowy*⁴. To szerokie stosowanie formantu *-owy* sprawiło, że przypisuje mu się wyłącznie funkcję strukturalną. Zgodnie z twierdzeniem A. Heinza w przymiotniku odrzeczownikowym mamy do czynienia z dwoma podstawowymi faktami: „Funkcja || przymiotników odrzeczownikowych || musi być jakąś funkcją pochodną w stosunku do nazw rzeczy, bo nazwa ta tkwi przecież w podstawie derywacyjnej tej kategorii, jest przez mówiących w mniejszym lub większym stopniu zawsze uświadamiana (...) funkcja ta musi mieć charakter jakościowy, bo rezultatem derywacji jest przecież przymiotnik”⁵. W grupie omawianych przymiotników podstawę stanowi wprawdzie rzeczownik, np. *całość* — *całościowy*, *głębokość* — *głębokościowy*, lecz jest to rzeczownik oderwany, nie różniący się treścią od przymiotnika, od którego został utworzony. Konkretyzacja z zarysowującą się zmianą wartości leksykalnej wyczuwana jest bądź w dalszym toku derywacji: *wysokościowy* — *wysokościowiec*, bądź też, pozbawiona tego uprzedmiotowienia, zachowuje jedynie funkcje jakości. Przewaga zaś momentu jakościowego wymaga od kontekstu dopełnienia treści wyrazu, czego nie wymaga wyraz z przeważającym momentem przedmiotowym⁶. W przeglądzie omawianych przymiotników należy zwrócić więc uwagę z jednej strony na związek nowej formacji przymiotnikowej z przymiotnikiem pierwotnym, zachowanym w podstawie słowotwórczej, z drugiej strony przyjrzeć się funkcjonowaniu i wartości leksykalnej przymiotnika na tle kontekstu.

W przykładach wynotowanych ze *Słownika języka polskiego* zaczerpniętych z warstwy językowej XIX wieku spostrzegamy z łatwością, że przymiotniki odrzeczownikowe rozbudowane morfemem *-ość + -owy* nie wnoszą dodatkowych treści. Wartość ich na tle kontekstu da się zrównoważyć z treścią przymiotnika podstawowego: np. *formalnościowy* = *formalny* „zastawiwszy groby świeczkami, wiankami, miskami z jadłem i dzbanami z winem i odjąwszy żal *formalnościowy*, oglądają się, ażali (ażali) nie idzie kto obcy mimo smętacza“ Dz. Lit. 43, 1857 (SJP); *możliwościowy* = *możliwy* (bez cyt.), taki, który może zajść, zdarzyć się (SJP); *namiętnościowy* = *namiętny* „rozwścieklone *namiętnościową* poswarką instynkta“ SW (SJP); *osobistościowy* = *osobisty* „Dyskusja (...) z ogólnej

⁴ M. Honowska, *O pojemności znaczeniowej derywatów*. JPol XLIV (1964), z. 4, s. 199. Podobne sądy [w:] H. Kurkowska, op. cit., s. 94 oraz D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*. Warszawa 1971, s. 86.

⁵ A. Heinz, *Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego*. JPol XXXVI (1956) z. 4, s. 258.

⁶ A. Heinz, op. cit., s. 265.

przeszła na *osobistościową*, dotyczącą się osoby mojej“ Jeż (SJP); *uroczystościowy* = *uroczysty*, charakter *uroczystościowy*, „w ustrój *uroczystościowy* nie ujętą masę“. Tyg. Ilustr. 1863 || SW (SJP). W powyższych przykładach udział formantu rzeczownikowego *-ość* jest bez znaczenia, a nowo utworzony przymiotnik powtarza znaczenie przymiotnika pierwotnego. W wyrażeniu „*sily umiejętnościowe*“ Orzeszk. Listy I, 8⁷ zbędny wydaje się nie tylko przymiotnik derywowany od rzeczownika *umiejętność*, ale także rzeczownik *sily*, bowiem całe wyrażenie może być zastąpione znacznie krótszą formą *umiejętności*.

Z punktu widzenia poprawności językowej nie wszystkie przymiotniki aktualnie derywowane formantem *-owy* spełniają warunki wymagane od neologizmów słowotwórczych. „Na wzór *szybkościowy*, *wysokościowy* ktoś utworzył formę *wspaniałościowy* [...] nie ma ona sensu, jest typowym przykładem nadwyżki formy nad treścią“⁸. Jednak za tworzeniem tego rodzaju przymiotników przemawia pojemność semantyczna tych wyrazów, np. *grzecznościowy gest* jest formą krótszą od *gest powodowany* lub *wywołany grzecznością*.

Istnieje grupa przymiotników, w których związek treści nowej formy z tkwiącym w strukturze wyrazu przymiotnikiem pierwotnym zatarł się już zupełnie. Tak jest w wyrazach: *okolicznościowy*, *opatrnościowy*, *wartościowy*, *żywnościowy*. Wyczuwa się tu jedynie żywy związek przymiotnika z jego bezpośrednią podstawą, jaką jest rzeczownik: *okoliczność*, *opatrność*, *wartość*, *żywność*. Wyrazy te zerwały związek znaczeniowy z podstawowymi przymiotnikami: *okoliczny* — *bliski*, *wart* — *godzien*, *godny*, bądź też podstawowe przymiotniki wyszły z użycia: *opatrny*, *żywny*. Leksykalizacja podstaw przymiotnikowych ułatwia percepcję treści przymiotników nowych. Mają one określony, ale i ograniczony zasięg łączliwości frazeologicznej, w związkach tych uściśla się ich znaczenie: *Okolicznościowy referat*, *przemówienie*, *uroczystość*; *Opatrnościowy mąż*, *człowiek*; *wartościowy* (cenny) *przedmiot*, *człowiek*; *Żywnościowe produkty*, *artykuły*. W przymiotniku *oszczędnościowy* obserwujemy daleko posuniętą specjalizację znaczeniową. *Oszczędnościowy* to nazwa gatunkująca, np. *książeczka oszczędnościowa*, *wkłady oszczędnościowe*. Związek nowego przymiotnika z pierwotnym jest luźny. *Oszczędny* to cecha wynikająca z usposobienia człowieka lub synonim przymiotnika *skąpy*, *w małej ilości*, *krótki*: *oszczędne słowa*, *gesty*.

W grupie wyrazów, wśród których znajdują się przymiotniki takie, jak: *grzecznościowy*, *szybkościowy*, *uprzejmościowy*, *własnościowy*, *wysokościowy* zachowany jest żywy związek nie tylko pomiędzy aktualną wartością tak tworzonego przymiotnika z jego podstawą rzeczownikową, ale także

⁷ H. Kurkowska, op. cit., s. 94.

⁸ *Objaśnienia wyrazów i zwrotów. Termometr wypadkowości*. PorJ 1957, z. 8, s. 377.

z pierwotnym przymiotnikiem. Elementy znaczenia przechodzą na nowy przymiotnik: *grzecznościowy* to, obok powodowany *grzecznością*, także *grzeczny*, *uprzejmościowy* to także *uprzejmy*, *wysokościowy* to *wysoki*. Nowo utworzone przymiotniki nie powtarzają znaczenia podstawowych przymiotników, wnoszą bowiem dodatkowe wartości. *Gest grzecznościowy* nie jest tylko *grzecznym gestem*, ale *wywołanym grzecznością*, a nawet w połączeniu *przystuga grzecznościowa* nabiera znaczenia *bezinteresowna*. *Wysokościowy* to obok elementu znaczeniowego łączącego treść wyrazu z przymiotnikiem *wysoki*, np. *budownictwo wysokościowe*, także rodzaj budownictwa w odniesieniu do całej przestrzennej zabudowy.

Nieco inaczej układa się stosunek wartości podstawowego i wtórnego przymiotnika w wyrazach: *poprawnościowy*, *przyjemnościowy*, *wytrzymałościowy*, *zręcznościowy* a nawet *gibkościowy*. W grupie tej związek treści nowego przymiotnika z pierwotnym: *poprawny*, *przyjemny*, *sprawny*, *wytrzymały*, *zręczny*, *gibki* jest zrozumiały, łączy jednak je stosunek wyrażający się opisowo. Gry *zręcznościowe* to takie, które sprawiają, że ktoś staje się *zręczny*. Zajęcia *przyjemnościowe* to takie, które sprawiają, że coś jest *przyjemne*. *Poprawnościowe* uwagi to takie, które zmierzają do ustalenia, czy coś jest *poprawne*. W tej grupie przymiotników widać wyraźnie kondensację treści. Spełniają one warunki poprawnie zbudowanego i przejrzystego znaczeniowo neologizmu. Mogłyby tworzyć grupę przymiotników odrzeczownikowych w funkcji znaczeniowej dopełniacza celu z przymikiem *dla* °. Tu także należą złożenia przymiotnikowe *ruchowo-sprawnościowy* (*możliwości ruchowo-sprawnościowe* OS), *ogólnospawnościowy* (*ćwiczenia ogólnospawnościowe* OS), *zręcznościowo-gibkościowy* (*zabawy zręcznościowo-gibkościowe* OS). Nie mają tej przejrzystości znaczeniowej przymiotniki *długościowy* (*nota długościowa skoku* OS), *odległościowy* (*przełot odległościowy* OS), *skocznościowy* (*ćwiczenia skocznościowe* OS), czy wreszcie *sprawiedliwościowy* (bez cytatu SJP). Kondensacja formy nie towarzyszy tu wyrazistości znaczeniowej. Rozumiemy wprawdzie, że *nota długościowa* to *nota za długość skoku*, za to, że *skok* był *długi*, ale też jesteśmy skłonni uważać, że *nota długościowa* to ocenianie przez *dłuższy* czas. Mało wyrazisty jest związek przymiotnika *skocznościowy* (*ćwiczenia skocznościowe*) z jego podstawą. Rzeczownik *skoczność*, a jeszcze bardziej przymiotnik *skoczny* kojarzy się nam z przymiotnikiem *żywy*, *wesoły*, *raźny*. W związku z tym wyrażenie *ćwiczenia skocznościowe* powoduje niepotrzebną wieloznaczność. Podobnie niejasne semantycznie są przymiotniki *prędkościowy* (*lot prędkościowy* OS) i *szerokościowy* (bez cytatu SJP). Niejasno też rysuje się zarówno znaczenie, jak i wzajemny stosunek członów w złożeniach: *siłowo-skocznościowy* (*przygotowania siłowo-skocznościowe* OS), *biegowo-gibkościowy* (*trening biegowo-gibkościowy* OS), *biegowo-*

° H. Kurkowska, op. cit., s. 67—79.

skocznościowy (trening *biegowo-skocznościowy* OS), *zdrowotno-sprawnościowy* (walory tańca *zdrowotno-sprawnościowe* OS), *zwinnościowo-akrobatyczny* (ćwiczenia *zwinnościowo-akrobatyczne* OS), *skocznościowo-siłowy* (wstawki *skocznościowo-siłowe* OS), *szybkościowo-siłowy* (trening *szybkościowo-siłowy* OS).

W grupie przymiotników: *ludnościowy*, *mniejszościowy*, *narodowościowy*, *niepodległościowy*, *solidarnościowy*, *wolnościowy* daje się zauważyć silniejsze związanie formy przymiotnika wtórnego z jego podstawą rzeczownikową, która w stosunku do przymiotnika podstawowego uległa znacznemu zacieśnieniu zakresu. Wierchowski pisze: „Przesunięcia znaczeniowe dokonywały się przez zmianę zakresu znaczenia wyrazów, która to zmiana następowała przez stosowanie wyrazów do innych fragmentów rzeczywistości niż to, do których był on stosowany pierwotnie“¹⁰. W omawianych przymiotnikach i ich podstawach rzeczownikowych obserwujemy dziś pewne cechy wyrazów wyspecjalizowanych. Nabierają one znaczenia terminów związanych z określoną dziedziną naukową lub zawodową. Wyrazem tej ich specjalizacji jest łączenie się w związki frazeologiczne o znacznym stopniu scalenia semantycznego: *grupy ludnościowe*, *szkoły mniejszościowe*, *nieporozumienia na tle narodowościowym*, *działalność*, *hasła niepodległościowe*, *strajki*, *hasła solidarnościowe*, *ruchy*, *dążenia wolnościowe*. Negatywnym przykładem tego, jak działa formalnie tego typu konstrukcja może być zupełnie niejasne zdanie: *Będziemy kupowali wskaźniki wytrzymałościowe i wskaźniki sztywnościowe* (PR *O nowych technologiach*, aud. 27 V 1972).

Dokonując przeglądu omawianych przymiotników stwierdzić można, że pierwotna podstawa przymiotnikowa ulega procesowi zatarcia znaczeniowego, że ciągi korelacyjne¹¹ począwszy od rzeczownika nabierają nowego znaczenia oraz że przymiotniki te łączą się w związki frazeologiczne i bogacą odmiany stylu wypowiedzi naukowej, tworząc nowe terminologiczne wyrażenia, jak np.: *Terapia czynnościowa*, *ciężar objętościowy*, *odczyny odpornościowe*, *procesy świadomościowe*, *postępowanie upadłościowe*.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

SJP — *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego.

OS — Jan Oźdżyński, *Polskie słownictwo sportowe*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.

¹⁰ J. Wierchowski, *Uwagi słowotwórczo-leksykologiczne*. BPTJ XVIII, 1959, s. 226.

¹¹ M. Honowska, *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 65.